

مدانیت کهن

• عباس جداری کریمیان
دانشجوی کارشناسی ارشد دانشگاه تربیت معلم تهران

■ تاریخ مصر باستان
■ دکتر اردشیر خدادادیان
■ تهران، انتشارات سخن؛ چاپ اول ۱۳۸۸؛ تعداد صفحه: ۷۰۴

چکیده

آبر ماله در کتاب خود چنین آورده است:

«در میان تواریخی که از ملل دنیا در دست داریم، تاریخ ملت مصر از همه قدیمی‌تر است، زیرا وقایعی را ذکر می‌کند که در زمانی دورتر از پنج هزار سال پیش واقع شده است^۱» باستان‌شناسان بر این اعتقادند که مصر باستان نخستین و پایدارترین تمدن در تاریخ بوده است^۲. تمدنی که در حدود پنج هزار سال پیش در دره‌های حاصل‌خیز نیل در شمال شرقی آفریقا شروع شد.

تا پیش از سده‌ی نوزدهم میلادی، اطلاعات پیرامون تمدن کهن مصر ناچیز و تنها منحصر به نوشته‌های هرودوت، دیودور سیسیلی و استرابون بود. اما با لشکرکشی ناپلئون در سال‌های ۱۷۹۹-۱۷۹۸ راه برای گشودن معمای این سرزمین باستانی و به‌خصوص پیدا کردن کلید هیروگلیف (خط مصریان باستان) هموار شد. در این هنگام برخی از سربازان ناپلئون که در حال کندن قلعه‌ای در نزدیکی شهر الرشید یا روزت^۳ بودند، تخته سنگ بازالت سیاهی را به طول ۱/۱۵ متر، به عرض ۰/۷۱ متر و قطر ۰/۲۸ متر کشف کردند. بسیاری از دانشمندان سعی کردند با کمک از متن یونانی، این کتیبه را بخوانند. سرانجام دانشمند جوان فرانسوی به نام شامپولین در سال ۱۸۲۲ معمای خط هیروگلیف را حل کرد^۴ و این آغازی برای یافتن اطلاعات جدید در مورد تمدن کهن مصر بود.

تاریخ مصر باستان اثر ارزشمندی از دکتر اردشیر خدادادیان است که توسط انتشارات سخن چاپ و منتشر شده است. این اثر شامل دو کتاب در یک مجلد است.

زندگی‌نامه و آثار مؤلف

اردشیر خدادادیان متولد ۱۳۲۰ در اردکان یزد است. وی تحصیلات ابتدایی و متوسط را در زادگاهش گذراند و در سال ۱۳۳۸ موفق به اخذ دیپلم طبیعی در اردکان شد^۵. سپس برای ادامه‌ی تحصیل راهی آلمان و در دانشگاه برلین مشغول تحصیل در رشته تاریخ و ایران‌شناسی شد. سرانجام وی موفق به اخذ دکترا در رشته‌ی ایران‌شناسی با گرایش ایران باستان به عنوان رشته اصلی و ادبیات و فلسفه عرب، روانشناسی علوم تربیتی به عنوان رشته‌های فرعی از دانشگاه برلین شد. خدادادیان مدتی را در دانشگاه‌های اروپا به تدریس تاریخ و تمدن ایران پرداخت، سپس

به ایران بازگشت و بیش از دو دهه است که در دانشگاه شهید بهشتی به تدریس اشتغال دارد. وی در این سال‌ها علاوه بر تدریس در حوزه‌ی تحقیق و تفحص، تاریخ را جدی دنبال کرده و آثار گرانقدری نیز در حوزه تاریخ باستان به ویژه ایران باستان به نگارش درآورده است. برخی از آثار او عبارتند از:

- آریایی‌ها و مادها و کتاب‌های هخامنشی، سلوکیان، اشکانیان و ساسانیان
- تاریخ ایران در دوره ساسانیان (رشته تاریخ) برای دانشجویان پیام نور
- تاریخ ایران باستان، ساسانیان
- خوزستان در عهد باستان
- ری در تاریخ به انضمام شوش در آئینه تاریخ ایران و اسلام
- اساس قوانین عصر ساسانی و معرفی یکی از سرشناس‌ترین قانون‌دانان این دوره
- هرودوت و تاریخ‌نگاری
- داریوش چه کسی بود و چگونه به قدرت رسید؟
- اشکانیان
- تاریخ ایران باستان - آریاها و مادها
- تاریخ ایران باستان - سلوکیان
- تاریخ ایران باستان (هخامنشی‌ها)، مجموعه سوم
- تاریخ ایران باستان، اشکانیان، مجموعه پنجم
- تاریخ یونان باستان
- ترجمه کتاب کروئولوژی تاریخ جهان اثر شباند گنبرگ
- اردشیر خدادادیان در تألیف کتب خود متون و منابع غربیان را مورد استفاده قرار می‌دهد هرچند آثار وی آنچنان از منابع دست اول و نیز مطالعات تطبیقی او در تاریخ معاصر مملو و غنی است که خود به منابع تحقیق و پژوهش بدل شده است.^۶

بررسی محتوای کتاب

کتاب تاریخ مصر باستان تألیف اردشیر خدادادیان چنان که گفته شد از دو کتاب تشکیل یافته است. کتاب اول با نام و پیشینه مصر در منابع تاریخی آغاز می‌شود، پس از آن نگاهی به دوره‌های گوناگون مصر باستان، دوره‌ی قدیم و امپراتوری باستانی مصر، تأسیس نخستین دولت در مصر باستان دارد. در ادامه به طغیان بردگان و کشاورزان، نتایج و آثار و فرم مذهبی اخناتون، جایگاه هنر و هنرمندان در مصر باستان پرداخته است.

کتاب دوم شامل پژوهش‌های مصرشناسان، اندیشه دینی مصریان باستان، تحولات اعتقادی مصریان، و سرانجام مصر پس از مرگ رامسس سوم تا پایان کار سلسله بیستم است.^۷

مصر کشوری در شمال شرقی آفریقا و در مجاورت آسیاست و توسط تنگه سوئز به آسیا متصل می‌شود. این سرزمین از جانب مشرق به دریای سرخ از شمال به دریای مدیترانه و از سوی مغرب و جنوب به بیابان‌های خشک منتهی می‌گردد. تقریباً در مصر هیچ بارندگی وجود ندارد و اگر جریان رود نیل نبود این سرزمین به بیابانی بایر و شن‌زاری

وسیع تبدیل می‌شد.^۸

رود نیل که زندگی مصریان همواره به آن وابسته بوده است از آفریقای مرکزی و کوه‌های اتیوپی سرچشمه می‌گیرد و پس از پیمودن چند صد کیلومتر به طرف شمال، از نوبه (سودان) می‌گذرد و در آن‌جا شش آبشار تشکیل می‌دهد. شمالی‌ترین آبشار، نخستین آبشار به شمار می‌آید و سرزمین مصر از همین مکان آغاز می‌گردد. از محل یادشده تا سوئنه (آسوان) و تا ممفیس^۹، طول نیل بیش از هزار کیلومتر است. طغیان رودخانه نیل از ماه خرداد آغاز می‌شود و در شهریور فروکش می‌کند. برخی از پژوهشگران و مصرشناسان این طغیان را بین ماه‌های تیر تا آبان نوشته‌اند (ص ۱۵) در هنگام طغیان، آب رود نیل که از حد خود بالاتر آمده است، زمین‌های پیرامون خود را از گل نرم حاصل‌خیزی می‌پوشاند و کمک شایان توجهی به افزایش محصولات زراعی مصر می‌کند (ص ۱۶)

مصریان هر ساله در زمانی مشخص به انتظار طغیان نیل می‌نشستند و اگر این طغیان به موقع صورت نمی‌گرفت، بدین معنا بود که خدایان مصر از جمله الهه نیل بر مصریان خشم گرفته است (ص ۱۶) مصریان باستان برای نیل احترام خاصی قایل بودند و مصر را عطیه نیل می‌دانستند. نیل مطابق تاریخ کهن مصر به نامهای ایترو به معنای رود بزرگ، پهرو به همان معنا و هپی به معنای روان و جاری نامیده می‌شد و به ایزد آپیس (هپی) که گاو پیشانی سفید مقدس منسوب به وی بوده، اختصاص داشته است. در زبان پارسی باستان عصر هخامنشی، به رود نیل پیروا گفته می‌شد که برگرفته از واژه پیترو قطبی و به معنای رود بزرگ است. (ص ۱۶) اهمیت نیل آن چنان است که در منابع تاریخی یونان، رم، بین‌النهرین، هندوچین از مصر به عنوان سرزمین نیل یاد می‌کنند (ص ۱۷)

بخش اول از کتاب اول تاریخ مصر باستان به نام و پیشینه مصر در منابع تاریخی می‌پردازد و بطور بسیار مختصر برخی از شرایط شکل‌گیری مدنیت، بازرگانی، مردمان مصر سخن می‌گوید. به قدیمی‌ترین مردمان ساکن در مصر قبطیان می‌گفته‌اند. برخی نیز قبطیان را تنها بخشی از مردم مصر به شمار آورده‌اند (ص ۲۱) عده‌ای نیز بر این عقیده‌اند، مصریانی که پس از موعظه مرقس در اسکندریه به آیین مسیحی گرویدند، به قبطی شهرت یافتند. به‌هرروی سرزمین مصر نیز همانند سرزمین‌های بین‌النهرین و یونان از قدمتی دیرینه دارد و یک‌جانشینی در آن به هزاره‌های پیش از میلاد مسیح بازمی‌گردد به همین دلیل بخشی از تاریخ مصر با افسانه و اساطیر درهم آمیخته است (ص ۲۱)

می‌توان گفت مصریان از نبوغ و نظم فوق‌العاده‌ای برخوردار بودند و شاید بتوان گفت که مصر زودتر از بسیاری از سرزمین‌های دیگر دارای قوانین، نظام دیوانی و تقسیمات طبقاتی - اجتماعی شد (ص ۲۲) در حقیقت زراعت تغییرات عمده‌ای در ساختارهای جامعه مصر بوجود آورد. به علت فراوانی مواد غذایی، این فرصت برای مصریان ایجاد شد تا به کسب تخصص و رشد در زمینه‌های دیگر بپردازند.

پیشرفت در کشاورزی منجر به رشد حکومت گردید در حقیقت سرزمین مصر به دولت‌های کوچکی تقسیم می‌شد به آنان نوم^{۱۰} می‌گفتند. هر یک از این نوم‌ها، مذهب مختص به خود را داشت که در مجموع

منشأ تمامی آنها توتمیسم بود.^{۱۴} توتمیسم مصریان به معنای اعتقاد به پیشینیان و به اصطلاح نیای بزرگ قبایل خاندان‌ها بوده است. هریک از این قبایل دارای تقویم ویژه خود بودند که در حیوانات متجلی می‌شد (ص ۲۳) به تدریج این امر منجر به جانورپرستی گردید.

نوم‌های مصر در ابتدا با یکدیگر در حال جنگ و ستیز بودند. اما به تدریج این دولت‌های کوچک به اطاعت زمامدارانی که قدرت بیشتری داشتند درآمدند^{۱۵} تا آن که از این نوم‌ها دو سلطنت بوجود آمد. یکی از آن‌ها شامل مصر علیا و دیگری شامل مصر سفلی بود. سرانجام پادشاهان مصر علیا که پایتختشان شهر تینیس بود، مصر سفلی را فتح کرده و دره نیل را متحد ساختند. این عمل به دست پادشاهی به نام منس و در سال ۳۳۰۰ پ.م صورت پذیرفت. از سال ۳۳۰۰ پ.م تا سده چهارم پیش از میلاد که مصر به زیر فرمان اسکندر مقدونی درآمد، سی و یک سلسله یا خاندان بر مصر حکومت کرد (ص ۲۴) برخی منس را پادشاه افسانه‌ای می‌دانند و وحدت مصر را نتیجه دو سلسله نخست حاکم بر مصر می‌دانند که آن چنان وحدتی را برای مصر ایجاد نمودند.

حکمرانان مصر به فراعنه مشهور هستند. واژه فرعون از ریشه پرآ به معنای خانه بزرگ است. فرعون خود را پناهگاه مردم می‌دانست و کاهنان ویژه‌ای داشت که مقام و منزلت او را به مردم معرفی کنند. در حقیقت فراعنه مصر دارای مقام الوهیت بودند و معرف کلیه جانوران مقدس و سودمند برای مصریان و دولت مصر به شمار می‌رفتند (ص ۲۴) بخش دوم کتاب به معرفی پیشینه مصر، نوم‌ها، عقاید مصریان باستان و حیات پس از مرگ در نزد مصریان پرداخته است. از بخش سوم تا بخش سی‌ام که بخش پایانی کتاب اول است، نگاه مؤلف به سلسله‌های روی کارآمده در مصر و نیز به فرهنگ و تمدن، مناسبات اجتماعی، معماری، معابد و مقابر، سیاست‌های دینی و مواردی از این دست است.

دوره پیش از تشکیل سلسله‌های فراعنه در مصر از ۴۰۰۰ ق.م تا ۲۹۵۰ ق.م است. آثاری از این دوره در منطقه سگارا واقع در دلتای نیل باقی مانده است. در این دوره شهر ممفیس که در آینده یکی از پایتخت‌های سرزمین مصر است، در محلی که رود نیل به دلتا تبدیل می‌شود ایجاد شد. تاریخ مصر باستان به سه دوره تقسیم می‌شود: ۱- دوره سلطنت قدیم؛ ۲- دوره سلطنت میانه؛ ۳- دوره سلطنت جدید

دوره‌ی سلطنت قدیم

امپراتوری قدیم مصر در حدود دو هزار و نهصد پیش از میلاد و با سلسله سوم فراعنه که اساس و منشأ آن‌ها از ممفیس بود روی کار آمد و به این ترتیب اولویت نصیب مصر سفلی گردید.^{۱۶} نخستین پادشاه این سلسله زوزر^{۱۷} نام داشت که بنای کهن‌ترین اهرام پله‌دار یعنی هرم ساکارا^{۱۸} را به وی نسبت داده‌اند (ص ۳۳) پس از آن سلسله چهارم زمامدار شد (ص ۳۳) خوپس^{۱۹}، خفرن^{۲۰} و میکریوس^{۲۱} بانیان اهرام سه‌گانه جیزه^{۲۲} در نزدیکی قاهره، فراعنه مشهور سلسله چهارم می‌باشند. تخته سنگ حجیم حجاری شده ابوالهول که دارای بدن شیر و سر انسان است، بی‌تردید مظهر خفرن است.^{۲۳}

در این دوره مصریان به شبه جزیره سینا راه یافته و به استخراج معادن مس، مرمر و فیروزه در آنجا پرداختند.^{۲۴} این روند در دوره زمامداری سلسله پنجم با کمی تغییر، گسترش یافت و بر ثروت مصریان افزوده

گردید (ص ۳۴) در زمان سلطنت سلسله ششم مصر کشتیرانی در دریای سرخ و رود نیل را توسعه داد و کشتی‌های مصری به مسافت‌های دور می‌رفتند و این زمینه‌ای برای تجارت و مبادله کالا با سرزمین دور و نزدیک را فراهم آورد (ص ۳۴) معماری مصریان در این دوره از عظمت و شکوه برخوردار بود. درباره حجاری و پیکرسازی نیز از روی مجسمه‌هایی که از خفرن و پیپی و همچنین مجسمه معروف دبیر نشسته در دست است می‌توان به کمال این هنر در این دوره پی برد. خط تصویرنگاری مصریان تبدیل به خط هیروگلیف یا خط مقدس گردید. خطی که در آن از نشانه و نماد به جای تصاویر استفاده می‌شد (ص ۳۸) با روی کار آمدن سلسله‌های هفتم و هشتم قدرت فراعنه رو به کاهش نهاد و سرانجام قدرت از دست زمامداران ممفیس گرفته شد (ص ۴۰)

دوره امپراتوری میانه

بعد از دو سلسله نهم و دهم که دوران حاکمان هراکلیوپولیس^{۲۵} و دوران هرج و مرج اجتماعی و جنگ‌های داخلی بود، سرانجام فرمانروایان سلسله یازدهم در تب به قدرت رسیدند. هنگامی که متحوتپ دوم در سال ۲۰۶۱ ق.م فرمانروا شد، سرزمین تحت فرمان او از نخستین آبشار نزدیک در جنوب تا مرز اسیوط در شمال گسترده بود.^{۲۶}

دوره امپراتوری میانه مصر از ۲۰۲۲ ق.م تا ۱۷۸۴ ق.م به طول انجامید و سلسله‌های بر سر کار آمده همه از تب بودند. در این دوره فراعنه بسیاری با نام سوسوتیرس بر تخت سلطنت مصر نشستند. مصر در این دوره به نهایت قدرت و ترقی رسید بخصوص فراعنه سلسله دوازدهم همانند آمنمحت اول و سوسوتیرس اول و سوسوتیرس سوم عمارت‌های زیبایی را در تب برپا ساختند و امور اقتصادی کشور را رونق بخشیدند از قدرت نجبا کاسته شد.

ادبیات مصر در دوره سلطنت میانه مملو از بشردوستی است. دوره سلطنت میانه در جست‌وجوی زندگی شایسته و سودمند، به درجات عالی اخلاقی رسید و به سودمندی شخص بیش از مقام یا دارایی او اهمیت داده می‌شد بسیاری از متن‌های مذهبی، رسمها و تشریفات و افسون‌های جادوگران دوره سلطنت میانه به صورت مجموعه‌ای مرسوم به کتاب مردگان درآمد. در مذهب مصریان نیز تغییری ایجاد شد تا این زمان رب‌النوع خورشید، رع که قرص بالدار نماد و نشانه آن بود به‌عنوان خدای ملی مصریان بود اما در این دوره آمون خدای تب که نماد آن انسانی با سر قوچ بود با رع درهم آمیخته شد و رب‌النوع آمون - رع، رب‌النوع عمده کشور گردید.

عبور هیکسوس‌ها بزرگ‌ترین و دردناکترین فاجعه در تاریخ مصر به شمار می‌آید (ص ۴۶) هیکسوس‌ها که از آسیا و تحت فشار اقوام هند و اروپایی از مناطق خود رانده شده بودند به سرحد مصر رسیدند و به آن حمله نمودند و خاک مصر را به باد نهب و غارت گرفتند^{۲۸} حمله نهایی هیکسوس‌ها در سال ۱۶۷۴ ق.م روی داد و مصریان بعد از پانزده قرن حکومت بر کشور خود تحت تسلط این اقوام بیگانه قرار گرفتند. هیکسوس‌ها شهر آواریس^{۲۹} را که به ممفیس نزدیک بود به پایتختی خود برگزیدند. آنان بسیاری از رسوم مصریان را پذیرفته و بعنوان فراعنه سلسله‌های پانزدهم تا هفدهم بر مصر حکم راندند.^{۳۰} تخلیه خاک مصر از بیگانگان توسط شاهزادگانی از تب صورت پذیرفت که در سال ۱۵۸۰

معبد کرنگ اثری از مصر باستان

ق.م موفق به بیرون راندن هیکسوسها از مصر گردیدند. در زمان سلسله‌های هجدهم و نوزدهم مصر به اعلا درجه از شوکت و عظمت رسید.^{۳۱} در این دوره مصریان توجه زیادی به کشورگشایی داشتند. توتمس اول به سوریه حمله برد و خراجی را بر مردم آن کشور تحمیل کرد. اما مهم‌ترین واقعه سلسله هجدهم به سلطنت رسیدن امن حوتب چهارم^{۳۲} و تغییرات مذهبی وی است. وی در حدود سال ۱۳۵۰ ق.م به پادشاهی رسید و درصدد تغییر مذهب مصر برآمد و آتون^{۳۳} را به جای آمون-رع خدای امپراتوری خود کرد.

همسر وی ملکه نفرتی‌تی^{۳۴} وی را در سلطنت همراهی می‌کرد. کاهنان آمون - رع به علت قطع قدرت و معاششان از فرعون متنفر شدند و علیه او اقدام نمودند. امپراتوری امن حوتب چهارم که نام خود را به اخناتون تغییر داده بود درگیر مشکلات مذهبی بود و سرانجام با درگذشت وی، رویای او و شهر او در بیابان به همراه وی مردند.^{۳۵}

سلسله نوزدهم توسط رامسس اول بنیان گذاشته شد و پس از وی ستی اول و رامسس دوم پسر و نوه وی به قدرت رسیدند. رامسس دوم بزرگ‌ترین فرعون سلسله نوزدهم است که موفق شد حتی‌ها را از شمال سوریه بیرون راند.^{۳۶} ساختمان‌ها و معابد بسیاری از جمله معبد ابوسمبل که در نزدیکی سد کنونی آسوان واقع شده است در دوران رامسس دوم ساخته شد این معبد یادگار پیروزی بر اقوام حتی است.

در سال ۱۰۸۰ ق.م سرزمین مصر بار دیگر تجزیه شد و به دو بخش تقسیم گردید. در جنوب مصر کاهنان متنفذ به قدرت رسیده بودند و در بخش شمالی سلسله بیست و یکم فرعون زمام امور را در دست داشت (ص ۵۳) آشور بانیپال پادشاه آشور در ۶۲۲ ق.م مصر را اشغال نمود. آشوریها ابتدا دلتا و بعد در سه نوبت سراسر مصر را گرفتند و حتی تب را نیز به تصرف خود درآوردند. اما سقوط امپراتوری آشور مصر را از خطر

زوال نجات داد.^{۳۷}

در دوره زمامداران سلسله بیست و ششم که فرعون آن همگی از ناحیه سائیس^{۳۸} برخاسته بودند، آرامش و پیشرفت نسبی برقرار بود (ص ۵۴) در سال ۵۲۵ ق.م کمبوجیه پادشاه هخامنشی به مصر حمله نمود و پسامتیک سوم^{۳۹} را شکست داد و بر این کشور چیره گردید (ص ۵۵) پارسیان در واقع بیست و هفتمین سلسله حاکم بر مصر را تشکیل دادند (ص ۵۶) در زمان هخامنشیان و به مدت شصت سال آخرین فرعونه بومی مصر بر کشورشان حکمرانی کردند اما در سال ۳۴۳ ق.م اردشیر سوم به مصر حمله کرد و نکتانبو دوم^{۴۰} آخرین فرعون سلسله سی‌ام به جنوب و به کوش گریخت و با پایان پادشاهی وی دوره سلطنت فرعونه بر مصر به پایان رسید. در سال ۳۳۲ ق.م اسکندر مقدونی مصر را فتح نمود و پس از مرگ او یکی از سردارانش به نام بطلمیوس، سلسله بطالسه را در مصر پی افکند اما با خودکشی کلئوپاترا هفتم در سال ۳۱ ق.م مصر به یکی از ایالت‌های روم تبدیل شد.^{۴۱}

کتاب دوم از تاریخ مصر باستان به بررسی پژوهش‌های مصرشناسان می‌پردازد. در حقیقت باستان‌شناسی و یافته‌های حاصل از این علم در مطالعه فرهنگ‌های ادوار مختلف تاریخ بشر تأثیری بسزا دارد و می‌توان چنین عنوان کرد که یکی از مهم‌ترین زمینه‌های پژوهشی باستان‌شناسان، بررسی ساختار فرهنگی جوامع انسانی و تکوین و تحول آن در زمان‌ها و مکان‌های مختلف است.

از قرن شانزدهم میلادی و با انتشار نتایج سفر هلفرش در سال ۱۵۹۷ توجه اروپاییان به مصر جلب گردید. با ورود ناپلئون به مصر، پایه‌های علم مصرشناسی ریخته شد و محققانی که او را در این لشکرکشی همراهی می‌کردند بنیان تحقیقات گسترده در آنجا شدند. اما ناشناخته بودن زبان و خطوط مصریان مانع بزرگی بر سر راه مطالعات و شناخت